Що за прегарний день видався в десяту п'ятницю! Сонечко світить, гріє, а не пече: не душно, не млосно. Повітря оксамитовою цівкою так само до тебе в груди й плине й плине, надає тобі нової свіжої сили й не дає сидіти в хаті... Я взяв бріль і пішов в село Рокитяне провідать давню свою знайому, стареньку бабусю Ольгу Чепелиху. Мені сказали з вечора, що Чепелисі недобре, ніби занедужала.

Чепелишина хата недалеко з кінця села, на горбочку, над самісеньким Удаєм (Удай — річка, доплив Десни). Вона вже давно не Чепелишина, а внуків її — од найстаршої сестри Уляни Гончарихи. Ольга давно відписала на їх і хату, й ґрунт, і поле, яке там було, аби її годували до самої смерти.

Прихожу.

В дворі тому, як у віночку, чисто-перечисто, хоч покотись...

Під повіткою Ольжин внук, Максим Гончаренко, — чоловік літ так з тридцять,— сидить верхи на стелюзі та вистругує стругом ліскові обручі. Біля його малеча: хлоп'ятко й дві дівчинки — се вже Чепелишині правнуки — граються стружками: нанизують їх, ніби то бублички, та збираються "нести у город".

— Помогайбіг, Максиме! — озвався я.

— День добрий, з п'ятницею!

— Майструєш?

— Ет, аби то не сидіть, згорнувши руки. На осінь обручі виготовляю.

— Ониська (се Максимова жінка) дома?

— Нема, десь на лузі з полотнами, — білить... Просимо-ж до хати! Заходьте... спочинете... втомились... Пішки?

— Пішки. Гарний день такий... Бабусю провідать прийшов. Де вона? Чув, що нездужає...

— Ні, в добрий час поговорити, нічого. Дякувати — вибрикує.

— Гаразд. В хаті вона?

— Ні на задвірку. Ось я проведу вас.

— Не треба... я стежечку знаю, аби тільки Циган литок не полатав...

— Нема дома, — Ониська взяла до полотен.

Під вишнею на задвірку на зеленій траві сиділа Чепелиха. Самої її за листом не видно було, манячила тільки хустка на голові, біла-біла, наче сніг.

Задвірок той був невеличкий, та що за гарний-прегарний! Кругом по-під тином кущі бузку, а в самому кутку вишня, — одна тільки, та така гілляста, розлога, перед вікнами в хату, проти дверей, самі квітки: любисток, канупер, м'ята, шовкова трава, півонія, васильки... Чепелиха сама доглядала задвірок; за теплої години вона там цілісенький день сидить та або куделю пряде, або вовну скубе, або кужіль чеше.

Глянув я на бабусю, і тепер у неї за поясом куделя білої вовни.

Що за привітна та приязна твар у бабусі! Такої другої я на своїм віку ніде не стривав. Личенько те у неї таке чисте, хоч зморшкувате, наче печене яблучко, маленьке таке, в жменю вбгав-би його, та таке добре-добре, наче сама добрість! Під густими сивими бровами світяться чорні

очі. Колись ті очі певно що не одно парубоче серце обпекли!.. Тепер вже старі вони, а як світяться, як бігають! Прямо, можна сказати — горять.

— Здорові були, бабусю!

— Доброго здоров'ячка вам!

— Живі, здорові?

— Скриплю собі потроху.

— Як живете, бабусю?

— Живу та куліш жую; хліба-б рада, так зубів бракує — розгубила всі... А ви там як на хуторі?

— Вибрикуємо!

— Хвалить бога! Сідайте. Давно вас не бачила, з Великодня.

Слово по слові пішла розмова.

— Рясно у вас, бабусю, вишень?

— Рясненько! Дасть біг, — на вареники приходьте. Буйні вишні будуть, коли не попече їх. Родюча се вишня, що-року родить; хоч який у людей недорід, а ми з неї відер двоє наберемо. А вже й стара...

— А як стара?

— Юрась покійничок посадив її перед тим роком, як сам за кригою пішов... Наче знав, на пам'ять про себе, царство йому небесне... де то душенька його свята? — Чепелиха важко зітхнула. — Більш як п'ятдесят

літ отсій вишні буде. Стара... Хто з нас кого переживе: чи я її, чи вона мене?... Я вже так її бережу... Мабуть разом: я в домовину, а вона в піч... Нехай не всихає, доки я ноги волочу, а простягну, тоді вже як собі знає... Вона моя втіха, вона мені раз-у-раз нагадує Юрася...

Бабуся глянула на вишню, на небо, знов зітхнула.

Я чув от людей, що Чепелисі за-молоду ще випало велике горе: син її "втопився", та бажав я, щоб сама вона розповіла мені, з якої речи Юрась утопився. Кілька разів починав я розпитувати Чепелиху, — вона або мовчала, або одповідала тільки:

— Не думав він топитися, а за кригою пішов, — та більш нічого й не скаже.

Сьогодні мені якось несподівано пощастило: бабуся сама звела річ на Юрасеву смерть і почала:

— Ох діти, діти!.. Без вас горе, — з вами вдвоє! У кого дітки — як квітки, як маку їх рясно, і всі виростуть, а в кого одно, та й те... От і в мене: один однісенький був син та й той пішов богу на прийом... Скільки то літ вже топчуся самотною, як палець... Думала, рідних внуків діжду, тішитиму їх, листочками до мого серця липнутимуть вони... аж ось як довелося: замість внуків — куделю тішу... Оттак на старість...

Воно й старість моя не яка ще: люди геть довше живуть; покійничок батенько,— земля над ним перем! — на сто десятому літі свого віку ще роїв збирав, а дідусь мій — легко йому лежати, сиру землю держати! — прожив без одного сто двадцять. Ну, та тепер таких людей нема, вивелися... тепер аби за п'ятдесят, вже й квокче...

— Скільки-ж вам, бабусю, літ? — перебив я Чепелиху.

— Мені? Суще й сама не тямлю... чи буде дев'ятдесят, чи може ще й ні. Коли-б порахувати. Людина я проста, не зумію, ось нуте ви чи не виведете; ви-ж чоловік письменний. От як буде: зараз по 16-му літі пішла я за Данила,— знайшлася я на Дмитра, а вінчали нас за тиждень перед Михайлом, значить тільки що перескочило за 16. За Данилом я була літ десять, діток не було... В холеру овдовіла... Се в ту, в першу велику холеру... Скільки тому літ буде?

— П'ятдесят і п'ять...

— Так от тепер і зведіть, чи є дев'ятдесят, чи нема?

— Нема ще; без дев'яти дев'ятдесят...

— От бачте! Так виходить, що й отсій вишні багато я зайвого нарахувала. Була я вдовою один рік; ще до году, як побралися ми з Платоном, знайшовся у мене Юрасько, а як посадив він сю вишню, був він настоящим парубком, вус уже висипався, бороду голив уже, на порі був, засватався вже... літ більше як двадцять було. Так як воно виходить отсій вишні?

— Сорока нема ще, без семи — тридцять і три.

— От воно як! а я, бач, нарахувала вже п'ятдесят. От стільки-ж, як Юрась пішов за кригою. Тридцять і три. Які-б то досі в мене внуки були. Господи! Може-б і правнуків досі тішила... Не судилося...

1 вдруге недовго була я замужем, — три роки. Як пішов Платон на Дін, на косовицю, так і не вернувся. Там десь його й поховали. Посумувала я, пожурилася та й закаялася втретє йти. Добрі люди траплялися: Євдоким Шершень, що позаторік помер, теж з холери був овдовів; так і він присватувався до мене. І Гуркало Павло з Олишівки, ще й досі живий — протягни йому, боже, віку! — і той сватався. Був ще де-хто, не пішла. Годі, — кажу, — пішла раз — не гаразд, не одважусь в

другий раз. Може господь і покарав мене за те, що вдруге бралася... було-б уже Данилихою звікувати, а за Чепеля не йти; може-б і лиха менше зазнала...

Такий-же то вдатний хлопчик вийшов мій Юрасько: до чого кинь, так клин. Таким, кажуть, бог і талану не дає... До школи взяла його охота. Тоді в нашому селі школа була, дяк держав... на самому цвинтарі була... така прегарна хата, на дві половині: в одній дяк, в другій школа. Тепер її й сліду нема.

— Іди, — кажу, — синочку, до школи, йди.

Поєднала дяка: два мішки картоплі, повісмо конопель, пуд борошна, ворочок пшона та карбованець грішми...

Вже-ж і вчився мій Юрасько! Дяк було не нахвалиться, та де-ж вам: на дванадцятому літі воно вже на крилосі ставало й "апостола" читало! Отсе було як виведе херувимську, так його тонесенький голосочок на всю церкву розлягається, нікого за ним не чутно, усіх він покриває.

Я вже раділа, сподівалася: вийде мій Юрко на дяка. Отець Корній брався вивести його й був-би вивів; спершу, каже, попаламарує, а тоді й на дяка. Як-би то воно було любо та мило!

Коли-ж у Юрка не те на думці було. До майстерства знявся. Я йому се й те, а він як затявся:

— В ковалі та й в ковалі!

Чого-ж не казала, чого не робила — не послухався мене; мусіла я його одвести в Ніжин до коваля. Клим Терниця, — там такий коваль був, — узяв Юрася на чотири годи. Не хотіла я, ох як не хотіла, та мусіла коритися.

Вибув Юрко свої годи у коваля; вернувся додому.

— Треба, каже, мамо, свою кузню і всю зброю до неї справити.

— Чом-би не справити, та з чого?

Порадились ми. Теличка третячка була у нас, продали її; кілька овечат вивели на ярмарак; було у мене а скрині зайве полотенце, аж п'ять сувоїв, так про запас напряла та набілила... і його продала. На ті гроші спромоглися і кузню, й до кузні. Отут на городі під вербою кузня була, біля копанки... Завалилась давно, і сліду нема, а пристрої ковальські люди рознесли...

Кує мій Юрко. Вже-ж і коваль з його вдався! Чи й був де другий такий! На селі у нас були два панських ковалі, так куди їм до Юрка! за пояс він обох їх заткнув.

Вже було чи сокиру насталить, чи косу зварить, чи оскард загартувать, чи що инше, — він як утне, то вже ніхто проти його. Свердел, було, хоч який малесенький, він зробить, а серпам з його рук так і віку не було. За те-ж і людей принадив до себе так, що одбою од роботи нема, наче на ярмарку, так у нас на городі було: той з лемішем, той з череслом, тому заступ, а сьому каблучку на кісся, — уся околиця валом валила до його. А він клепає, а він клепає! Піт з його — наче вода з стріхи весною, а йому байдуже, — кує...

Отак цілий тиждень з ранку до вечера. В сажу замурзається, наче з бовдура виліз, на себе не похожий, а прийде субота — вже він з обіду й за холодну воду не візьметься: миється, чешеться, чепуриться. Вранці й не пізнати його, — орел! Жупан на йому синій, пояс червоний, шапка сива, смушева, чоботи з підковами, кучері аж мають, а очима так і сяє... орел та й годі! Прийде до церкви, на крилас, читає, співає... Дівчата на його так і повпиваються очима, а в мене — й молитва на думку не йде...

душа росте в небо! Дивлюся на свого Юрася, радію та гадаю: яку-б йому вибрати, яку-б посватати? Та гарна, а та ще краща!

А далі думаю: ні, нехай сам собі вибере пару по серцю та по мислі...

Хіба-ж не було з кого вибирати? мало в нас на селі було того квіту?.. Вийдеш чи на улицю, чи до церкви, — мов мак цвіте! Тепер і дівчата якось не ті стали: тепереньки якісь вони хиряві та плюгаві, а то, було, дівка йде — земля під нею гуде, здоров'ям од неї так і пашить! Що й казати, марніють люди!

Вибрав мій Юрасько... кого-б ви думали? Ой, ой кого! — кріпачку вибрав.

Отут у головах нашого городу жив панський кріпак Свирід Бандик, а в його була дочка Ганна. Гріх сказати, дівка з себе вродлива, наче вилита, наче намальована, тільки-ж бо лишенько, що кріпачка, а вади за нею нема. Взяли її в двір за прачку: не за настоящу прачку, а спершу на людей, на двірську челядь. У тих панів — звелись вони уже з кодлом, і будинки їх мохом поросли, — такий звичай був: беруть дівку до пекарні, щоб прала на людей; пере вона, обпирає рік-другий усяких панських лизоблюдів, а тоді й на панів. Навчиться гладити, тоді її в горниці, а там вже, що бог пошле: добре, як добре, а більше того, що покритками виходили.

Признався мені Юрко: "Так мамо, і так, благословіть!"

Що-ж, думаю собі, хоч вона й кріпачка, а доброго батька дитина, й роботяща... така вже пара з Юрком буде, що на! подивись та усміхнись! Час добрий!

— Боже благослови, — кажу, — тільки, синочку, викуп треба.

— Авже-ж, так не віддадуть.

— То-то-ж бо й є! Та ще хто знає, що вони й заправлять за неї? Може таку ціну положать, що й не спроможемося...

— Вони, мамо, пани добрі...

— Добрі, синочку, як сплять, а без викупу не обійдеться, — се вже я добре відаю.

Взяла я хліб-сіль, пішла до двора: спершу до пані. Вийшла вона до мене, розпиталася, тоді до пана.

І пан вийшов: те та се... бачу, не геть-то змагаються. Вклонилася, питаюся: чи буде викуп?

— Хіба можна, бабо, без викупу?

— Аби ваша ласка, — кажу їм, і знов вклонилася, — все можна.

— Ні, без викупу й не думай.

— Що-ж положите?

Пан зразу, — спасибі йому, — п'ятдесят, каже, треба... не гріх буде, не накладно. Юрко — добрий коваль, швидко заробить.

А пані як визвіриться на його:

— Що ти, що ти! з глузду зсунувся, чи що? Як то можна за таку роботящу дівку — та п'ятдесят? За неї й сотні мало! Ми її два роки на прачку привчали, а він п'ятдесят! Коли не сотня, — нічого й казати!

— Шкода, панійко, й заходу, — кажу до неї, — на такі гроші не спроможемось, — і мовчу; а ну, думаю, що з сього вийде? чи пан сперечатиметься за свою ціну, чи й він за жінчину?

— Вже-ж і дешевше навряд де знайдете, — се так пані до мене. Я мовчу, а пан:

— Навряд хто й більше п'ятидесяти дасть...

— Ти-б даром пороздавав, — пані на його, — добре, що не твої, а мої! Своїх даруй!

І почала, і почала! Він їй слово, а вона йому так і сипле, аж бризькає з рота. Я мовчу... Сварилися вони, сварилися, аж потомилися. Я тоді:

— Прощайте, коли так.

Пані за мене:

— Тривай, бабо! (Я тоді ще й не гадала бабувати). Що-ж ідеш, нічого не сказавши? Ми твоєї ціни не чули...

Ну, думаю собі, отсе гаразд; може воно й на наш камінь зерно впаде... Бачте, се було за тиждень до Різдва; під свята панам грошей так треба, що аж-аж-аж!

— Панійко, — кажу до неї, — проти вашої ціни я не посмію свою сказати.

— Говори, не бійся!

— Коли-б не розсердились...

— Ні, говори...

— Так, кажу, коли-б ваша ласка, та взяли тридцять, ми б за вас і за ваших дітей бога до віку молили!

— Як се можна! де чувано такий викуп!

— Коли-ж наші злидні...

Ото як почали, як почали торгуватися, з'єдналися на сорок, аби зараз гроші.

У нас стільки не було, так десять карбованців понапозичали по людях: у кого три, у кого два, в кого одного. Зібрали, однесли й бумагу взяли. Тільки умова така була, щоб вінчатися перегодом, а до Великодня щоб Ганна робила в дворі.

Добре, нехай й так. Ми й сами не проти того; ні з чим було справляти весілля. Думка така в нас: за зиму Юрко заробить на вінчання, а за літо на весілля, та по осені, здасть бог, справимо весілля. Вже-ж без весілля ані боже мій не можна...

Гаразд! Не живу я, а прямо тільки радію, тільки в мене й думки про те, як вони поберуться, житимуть любенько... Бог благословить їх діточками, а мене унуками... я їх доглядатиму, з рук не спускатиму, бавитиму, писнути не дам... І сплю, та все отак думаю!.. Такі-ж то були в мене надії, такі надії, що й господи! А де вони? Гай, гай! розвіяв їх вітер... за кригою... пішли...

Саме у вербний четвер, отак як в полудень, сидимо ми з Юрком в хаті,— крига вже рушила... Чуємо, щось на улиці несамовито гукає:

— Рятуйте, хто в бога вірує! рятуйте!

Юрасько як сидів, так без шапки прожогом з хати... а я так злякалася, що й не тямлю себе, стою серед хати, трушуся.

Чую Юрасько кричить:

— Човна давайте, човна!

Я тоді й собі з хати. Дивлюся: мати моя божа! Водою погнало на кризі Ганну! Стоїть вона на тій кризі, руки зняла до бога та пробі: "Рятуйте! Рятуйте!" Людей збіглося сила...

Ох, господи, нікому не приведи так! Пішла Ганнуся на річку прачем прати сорочки, чи що там. З берега вода каламутна, — вона одійшла собі геть на лід, розташувалася, пере... Чудна, прости господи, людина! Як таки не помітити того, що перед нею вже льоду нема! Байдуже, пере, прачує, стукає прачем... а воно як рване кригу, як попре її вітром... Понесло й Ганну на кризі...

Доки принесли того човна, Ганну вже геть-геть замчало. А в мене серденько так і рветься, як не вискочить...

Спустили човна, Юрко та товариш його Скибка Іван, що духу було на човен. Гребуть, пливуть, стрілою мчить їх за водою... біжить човен, от-от би вже догнати Ганну, а ззаду нова крига як шугоне, як затріщить... Господи! одна на другу, цілу гору навернуло криги! Біжить човен, а та гора за ним. Бачу я, Юрасько рученьку вже простягає до Ганни!.. Похолола я вся, з страху й рота не роззявлю, молиться хочу, а мені зуби зціпило... Ой, боже мій милий! Та гора-крига на човен... човен на бік... Юрасько й Іван з човна, та під кригу!.. У мене так і потемніло в очах. Не тямлю, що було далі... Люди повідали потім, що я була кинулася в воду, та не пустили мене, не дали вмерти... А Юрка й Івана більше, кажуть, ніхто й не бачив... і не вирнули ні разу з-під води... кригою затерло їх... Бачили тільки, як крига наскочила й на Ганну, та й її під лід... Тільки ми їх і бачили...

Очуняла я. Лучче-б була й не очунювала! Все моє щастя, усі мої надії пішли за тією кригою... Годі!

По старесенькому личеньку Ольги покотилися буйні сльози...

1885 р.